

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

"חומר" ו"חימר"

אם המורה למלאכה תיכנס לכיתה ותאמר: "ילדים, היום נעבוד בחומר!", אין ספק שהתלמידים ישאלו אותה: "באיזה חומר?". לכן מורות רבות אומרות: "ילדים, היום נעבוד בחימר!" – והכול מבינים.

מה קרה כאן? המורה התכוונה לומר שהילדים יעשו בובות, או אגרטלים, או צורות אחרות, על ידי אותה "אדמה דביקה אדמדמת המשמשת לתעשיית כלים וכלי חרס" (מ' מדן, במילונו מאלף עד תיו), הקרויה בתנ"ך חוֹמֶר (ואחרי הצריפה – חֶרֶס). מצאנו, למשל, שירמיהו אמר: "וַיֵּאָרֶד בֵּית הַיּוֹצֵר וְהָנָה הוּא קַי' עֲשֵׂה מְלָאכָה עַל הָאֲבָנִים, וְנִשְׁחַת הַכְּלִי אֲשֶׁר הוּא עֲשֵׂה בַחֲמֶר בִּיד הַיּוֹצֵר, וְשָׁב וַיַּעֲשֶׂהוּ כְּלִי אֲחֵר" (יח, ג-ד), וזהו משל אשר נמשלו הוא בדברי ה': "הנה כֶּחָמֶר בִּיד הַיּוֹצֵר כֵּן אֶתֶם בְּיָדִי בֵּית יִשְׂרָאֵל" (שם, פס' ו). מלה זו באה במקרא 17 פעמים (ואין אנו מונים כאן את המקרים שבהם הוראת חומר היא 'עֲרֻמָּה' או 'מִידַת נֶפֶח'). ב־14 מהן היא מתורגמת בארמית "טינא" (שמ' א, יד; יש' כט, טז; מה, ט; סד, ז; יר' יח, ד; יח, ו; נחום ג, יד; איוב ד, יט; י, ט; יג, יב; כז, טז; ל, יט; לג, ו; לח, יד). תרגומה האנגלי לפי המילון המקראי של בראון-דרייבר-בריגס (BDB) הוא cement, mortar, clay, כלומר אדמה המשמשת לעשיית כלים (clay), או המאחיזה את הלבנים ואת האבנים זה עם זה ומחליקה את פני הבניין (cement, mortar). לעתים מקבילה במקרא המלה "טיט" למלה "חומר": "בְּאֵי בְּטִיט וּרְמָסִי בַחֲמֶר" (נחום ג, יד; וראה גם יש' מא, כה).

בימי הביניים ביקשו מונח שיבטא את אחד ממושגי היסוד של הפילוסופיה של אריסטו – הוא hyle ביוונית, בלאטינית materia, ובאנגלית matter או substance, ובחרו לשם זה במלה חומר. לשיטת אריסטו, כל דבר הנמצא עשוי מ"חומר" ראשוני שהוטבע ב"צורה". חומר ללא צורה אינו נתפס בדמיון האדם, כי כל דבר ממשי יש בו כבר חומר וצורה – אך הוא הפשטה שבמחשבה. ויפה ביאר שמואל אבן-תיבון (פירוש המלות הזרות, ערך 'היולי'):

דע שהמלה שהעתקנוה [=תרגמנו אותה] במלת **חומר** היא מלה מורה בערבי על דבר אחד שמקבל צורות חלוקות במין או באישים – כברזל שעושה ממנו הנפח סכינים או חרבות וחצים וגרזנים וכלים אין מספר, כולם ברזל, אך החילוק וההבדל ביניהם מצד צורותיהם או מצד מקרים אחרים; וכן הוא "כחומר ביד היוצר", שעושה ממנו כלים חלופי הצורות אין מספר ככל אשר יחדשו בכוח מלאכת המחשבת. על כן שאלנו שם **חומר** לכל דבר מוכן לקבל צורות.

כלומר: כיוון שהמלה **חומר** מציינת במקרא דבר המוכן לקבל צורות רבות – והוא הטיט, שממנו עושים כלים שונים ומשונים – השתמשו בה המתרגמים בהשאלה למה שמוכן לקבל כל צורה שהיא. אלא שתרגום שאילה זה גרם שהמשמעות הראשונה נשכחה, והמלה **חומר** שוב אינה כשרה לאזכר "טיט" אלא **חומר ראשון בלבד**, substance. ובזה ביארנו את ראשית דברינו: כאשר המורה אומרת "ילדים, היום נעבוד בחומר", הילדים לא יבינו שעליהם לעבוד בטיט, או בטין (מלה המשמשת בעברית, על פי הארמית, החל בימי הביניים), אלא בחומר סתם, חומר כלשהו, ועל כן ישאלו "באיזה חומר?"

קרובה בצלילה למלה **חומר** היא המלה **חימר**, המוגדרת במילון של מדן "אספלט, זפת האדמה, חומר שחור סמיך ודביק לזיפות הכבישים", והמתורגמת במילון של בראון-דרייבר-ברגס bitumen, asphalt. מלה זו באה במקרא שלוש פעמים בלבד, שתיים בספר בראשית (יא, ג; יד, י) ואחת בספר שמות (ב, ג), ובכולן תרגם אותה אונקלוס "חימרא". אין צורך לומר שה**חימר** וה**חומר** דברים שונים הם: נתאר לעצמנו איך ייראו הידיים, הפנים והבגדים של הילדים אם יעבדו בחימר, כלומר בזפת! אלא שמחמת דמיון הצליל, כאשר נעשה בלתי אפשרי להשתמש במלה **חומר** להוראת "טיט", התחילו להשתמש במלה **חימר**. ועל כן יאמרו מורות רבות "ילדים, היום נעבוד בחימר!". זאת אמנם שגיאה לפי המילון, אך הילדים יבינו ללא היסוס את כוונת המורה. אף מצאנו ספרים ומאמרים שבהם לוחות הטיט של הבבלים נקראו "לוחות חימר" במקום "לוחות חומר": "פרופ' אן קילמר, שפיענחה את המוסיקה מלוחות חמר עתיקים, אמרה" וכו' (מעריב, 8 במארס 1974), "הטקסטים המתמטיים הבבליים הכתובים בכתב היתדות על לוחיות חימר" (שבתי אונגורו, מבוא לתולדות המתמטיקה, חלק א, תשמ"ט, עמ' 14).

ועוד יש להוסיף שחומר וחימר דברים שונים הם, אך יש להם צד שווה. התורה אומרת לגבי בוני מגדל בבל "ותהי להם הלִבְנָה לֶאֱבֹן והחֲמֶר היה להם לְחֶמֶר" (בר' יא, ג) – כלומר במקום אבנים השתמשו בלבנים, ובמקום חומר השתמשו בחימר; אמנם אין החימר עשוי להחליף את החומר לעשיית כלים (חומר = clay), אבל יכול לבוא במקומו לעשיית מלט (חומר = mortar) שמהדקים בו את אבני הבניין, ושמורחים אותו על שטחים שמבקשים לעשותם חלקים (ראה: ייבין, עמ' 183–184) – ועל כן תרגם כאן אונקלוס "והחֲמֶר היה להם לְחֶמֶר" – "וְחִימָרָא הָוָה לְהוֹן לְשִׁיעַ", ואין "שיע" אלא "מלט", באנגלית cement, mortar.

מכל מקום קשה לכאורה להסכים להחלפה זו של חימר בחומר, ובצדק מתקנים המתקנים: אל תגיד "נעבוד בחימר" אלא "נעבוד בחומר" או "נעבוד בטיט" או "בטיין".

אבל נמצא לתמהוננו שהמחליפים חומר בחימר יש להם על מה שיסמוכו. במגילות מדבר יהודה המלה חומר באה לעולם בכתוב חסר, חמר, 12 פעמים (האקדמיה, חומרים למילון), דבר המצדיק את ההשערה של קימרון (קימרון, עמ' 17) כי הגו חֲמֶר (וכך אף מנקד הברמן בכל ההיקריות). גם בלשון חכמים שימשה חימר במקום חומר, וכן שנינו: "מִחֶם שֶׁטָּפְלוּ בַחֲמֶר וּבַחֲרִשִּׁית הַנוֹגַע בַּחֲמֶר טָמֵא וּבַחֲרִשִּׁית טָהוֹר" (כלים ג, ז), "במה מקיפין בסיד ובגיפסס בזפת ובשעווה בטיט ובצואה בחמר ובחרשית" (שם י, ב); הרמב"ם פירש בשתי ההלכות "חמר – טיט דביק" (לפי התרגום של הרב קאפח), ולפי המשמעות הזאת ניקד ח' ילון בכל המקרים חֲמֶר. אולם מבדיקת כתבי־היד של המשנה עולה תמונה שונה, ולרוב משתקפת בהן הצורה חימר – לעתים בכתוב החסר חמר, לעתים בכתוב מלא יו"ד חימר ולעתים גם בניקוד.

[בכתב־יד קאופמן ובכתב־יד של המשנה עם פירוש הרמב"ם שלוש ההיקריות הן בכתוב חסר, חמר, ובכתב־יד קאופמן הן אף מנוקדות חֲמֶר; בכתב־יד פארמה בהיקרות השלישית כתוב "חימר". אמנם בכתב־יד קמברידג' (מהדורת לו) במשנה ג, ז כתוב "חומר" (נעמיים – אולי תיקון לפי לשון המקרא) ו"חימר" במשנה י, ב. חומר מלא וי"ו באה בלשון חכמים (לפי הטובים מכתבי־היד שלפנינו) רק פעם אחת (במכילתא דרשב"י טו, כב – האקדמיה, חומרים למילון), וזאת בהבאה מן המקרא.]

יתר על כן: רש"י מפרש את חימר שבתורה כ"טיט", כלומר "חומר". על הפסוק "ועמק השָׂדִים בְּאֶרֶת בְּאֶרֶת חֲמֶר" (בר' יד, י) הוא מפרש: "בארות הרבה היו שם שנוטלין משם אדמה לטיט של בניין"; ועל "ותחֲמֶרָה בַּחֲמֶר

ובזפת" (שמות ב, ג) הוא אומר: "זפת מבחוץ וטיט מבפנים" (וראה יצחק אבינרי, עמ' שפב). המשבשים יכולים אפוא להתלות באילן גדול: ניתן לשער שדמיון הצליל וקרבת־מה במשמעות גרמו כאן לעירוב שני השמות, כמו שקרה גם במקרים אחרים, כגון **עָפָר** ו**אָפָר**. **עפר** הוא "גררי אדמה, חומר האדמה; אבקה" (מדן), ובאנגלית (BDB) dry earth, dust, ו**אפר** הוא "החומר הדק כאבק הנשאר מן השרפה", ashes. אולם שני המלים הזדהו עד כדי כך, שכדי לציין **אפר** ללא חשש טעות שנו במשנה "אפר מקלה", כלומר **אפר** הבא משרפה; וכן מצינו במסכת תענית (ב, א): "סדר תעניות כיצד? מוציאים את התיבה לרחובה שלעיר ונותנים **אפר מקלה** על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית דין" – ורש"י פירש (תענית טו ע"ב): "**אפר מקלה** – אפר ממש ולא עפר; אפר סתם הוא עפר, דכשם שאפר קרוי עפר דכתיב 'מעפר שרפת החטאת' (במ' יט, יז) כך עפר קרוי אפר סתם, והיינו דקתני אפר מקלה – אפר שריפה; אי הוה תני אפר סתם הוה משמע עפר." ויכול היה רש"י להביא ראיה שעפר קרוי אפר גם מן הפסוק "כי יהיו **אָפָר** תחת כפות רגליכם" (מלאכי ג, כא). במדרש תנחומא (בלק, יב) על הפסוק "מי מנה **עפר** יעקב" (במ' כג, י) נאמר: "מי יוכל למנות מצוות שהם עושים **בעפר** ... 'ואסף איש טהור את **אפר** הפרה' (שם יט, ט), 'ומן העפר אשר יהיה בקרקע המשכן' (שם ה, יז) – ועשה בזה המדרש דין אחד ל**אפר ולעפר**. ואמנם קבע קוטשר (עמ' שמג – וראה שם את דבריו באריכות) שבמקרא **אפר** היינו **עפר** לכל דבר. התלכדות דומה התהוותה גם בזוגות מלים אחרות, כגון **טַפַּל** = "נוסף" ו**תַּפַּל** = "ללא טעם", **חָרִט** = "הקציע" ו**חֲרִת** = "חקק" (צרפתי, עמ' 117).

לסיכום יש לומר כי **חומר** לעצמו ו**חימר** לעצמו, ואין לערבב. ואמנם מי שאומר **חימר** במקום **חומר** אפשר ללמד עליו זכות.

ציונים ביבליוגרפיים: נחמן אביגד, 'כלים, כלי חרס', אנציקלופדיה מקראית, ד, טורים 150 ואילך • יצחק אבינרי, היכל רש"י, כרך שני, מהדורה חדשה ירושלים תשמ"ה • שמואל אבן־תיבון, פירוש המלים הזרות אשר במאמר הרב ז"ל, נספח למורה הנבוכים, מהדורת אבן־שמואל, ירושלים תשמ"ז • שמואל אברמסקי ואברהם פרנס, 'חמר', אנציקלופדיה מקראית, ג, 187–190 • האקדמיה ללשון העברית, חומרים למילון – סדרה א, מן 200 לפה"ס עד 300 לספירה, ירושלים תשמ"ח • אברהם מאיר הברמן, מגילות מדבר יהודה, תל־אביב 1959. • שמואל ייבין, 'בְּנִיָּה' (פרק א), אנציקלופדיה מקראית, ב, 179–210 • מאיר מדן, מאלף עד תו – מילון עברי שימושי, תל־אביב תשל"ג • גד בן-עמי צרפתי, סמנטיקה עברית, ירושלים תשמ"ה (תשל"ח) • יחזקאל קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז • קימרון = Elisha Qimron, *The Hebrew of the DSS*, Atlanta 1986